

Ս. Զ. Ա. Տ. Վ. Շ Տ Ո Ւ Ն Ի

Հյժն.
7.2.1882

ԿԱՄԱՒՈՐԻ
ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ

Замечан добровольца

Արտատպուած «Ա. Ր. Ե. Ի»-ից

Հրատարակիչ Ս. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԱՆ.

Գին Է 15 Կոպ.

391.99

У-75

дневника добровольца.

БАКУ

Типография „Трудъ“ С. Г. Берладиръ и К^о

1915

Апр. 2-28432

Ա. Զ. Ս. Վ. Շ Տ ՈՒ Ն Ի

12 MAR 2011

891.99
վ-75

894

ԿԱՄԱՒՈՐԻ

ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԻՑ

Արտատպում «Ա. Բ. Ե. Ի»-ից

Հրատարակիչ Ս. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՆԻՑ.

Изъ дневника добровольца.

Инв. № 40591

БАКУ
Типографія „Трудъ“ С. Г. Берладиръ и К^о
1915

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երես.

1. Օ՛ն, զեմերդ առ.	3
2. Եղբայրներ.	5
3. Ընդհատուած հարսանիք.	7
4. Հարեւաններ	10
5. Հայրենիքի համար.	15
6. Ընդերասպան	23

ՕՆ, ԶԵՆԳԵՐԴ ԱՌ...

Մեռան երկնքում աստղուները զոհար.

Տնըսում է, տնքում մթնումը անձ էր

Խելագար մի ծեր,

Այնպէ՛ս լշտահար.

Օ՛, իմ հազարներ, իմ ծաղկածներ անսէր,

Անցող, անթաղար:

Թախծոտ մի մրմունջ ձորակում սառած. //

Ո՛վ է մորմոքում հեռուից սրտմաշուր,

Աղօթք, թէ սե-սուգ.

Ո՞ղջ է, թէ մեռած.

Լսիր, իմ փոքրիկ, ոճիր է չչուկ,—

Անցնում են, կամայ...

Հոծ ստուերներում՝ համբ կարաւան,

Մերկ ու ցաւաւանջ անցնում է անվերջ,

Յուր ու ձիւնի մէջ

Լսւո, շարան-շարան.

Թարմ փոսը ծածկեց գանգերի մի շեղջ,—

Ճամբորդի կայան:

Ո՛ւյ, ո՛ւյ... հեկեկում մահազուժ հողմը.

Մի սե ուրուական մանգաղը ձեռքին,

Հնձում է կրկին

Օ՛, ամեն կողմը.

Կարմիր է ցանկել ճերմակ վերելքին,
Մարտի վէս քուրմը:

Անվար դաշտերում՝ ժանգոտած գութան,
Ձէն խրճիթներում ծուխը թանձրածալ.

Էն աղկից անցնար

Իմ հերոս անցնող, դէպի գողգոթան,
Ասած, չտեսնար
Մարդակեր Յուդան...

Ահա, երգում են ուժգին ու խռպոտ,
Չուած նայուածքներ կարմիր խաւարում,
Վե՛ր, վե՛ր են նայում.

Իմ կարիճ անցնող

Տես, մի շշուկ կայ բոսոր-կամարում,
Ահեղ ու գթոտ:

Սուրաց ու անցաւ մրրիկը խելառ,
Խլից ու տարաւ վարդը մայիսի

Եւ քողր հարսի,
Ժպիտները վառ...

Սրբիր աչքերդ, ժամը չէ լացի.
Օ՛հ, գէնքերդ առ...

Ե Ղ Բ Ա Յ Ր Ն Ե Ր Ը

Վերջալոյսի աղօտ ստուերները իջան համատարած ճերմակի վրայ: Գնդակների կարկուտ-տարափը հետզհետէ մեղմանալ սկսեց, մի քանի ցանցառ սուլոցներից վերջ՝ Մ-ի լեռը մեռաւ,—անշշուկ, ու յագնած...

— Հինգ հոգի հետս՝ թշնամու դիրքերը լրտեսելու, մնացածները դիրքերում, մինչև մեր վերադարձը,—կարգադրեց մեր քսանհինգապետը:

Նապաստակների պէս, չորս ոտքերով սկսեցինք սողալ, չէ՛ որ դաւաճան ձիւնը կարող էր մասնել մեր մտադրութիւնները դարանակալ թշնամուն: Սաստիկ ցուրտը, մի քանի վիշերների անքնութիւնը, երկու օրուայ քաղցը մի կերպ աշխատում էինք մոռացութեան տալ, երազելով ապագայի փայլուն անակիրկալները... Ա՛հ, զինուորը, հայ-կամաւորը կրքանի տմնի զրկանքները, կրքանի նայնիտի հպարտութեամբ, միայն թէ...

— Գիտե՛ս, ես տիկ հանել լաւ գիտեմ,—ասաց ընկերներիցս մէկը.— ես Տաճկաստանում այդ գործով էի պարագլուխ:

— Յետո՛յ, լի՛նչ,—հարցրի ես, դարմացած, թէ ի՛նչ կապ կարող է ունենալ այդ տարօրինակ արհեստը թշնամուն լրտեսելու գործին հետ:

— Ջրամանս կորցրի, երգուել եմ Սաղայէլի կոտորչների վրայ, հէնց առաջին պատահած թուրքի մորթիցը մի աղուտրիկ ջրի տիկ հանել:

Խումբը յանկարծ կանգ առաւ, մեղանից երկու քայլ հեռու մի ինչ որ սև կոյա էր տեսնում: Մօտեցանք զգուշութեամբ. մի թուրք զինուոր էր նա՝ վիրաւորուած և ուշաթափ:

— Սո՛ւ, պի՛ր տամլա սո՛ւ,—մրմնջում էր նա աչքերը կիսափակ:

Ի՛նչ, ջո՛ւր, հա՛ ջո՛ւր, կուզես, անօրէ՛ն, իսկ ես ուխտի եմ եկել ջրիս տիկը պատրաստելու,—ասաց թուրքերէն ընկերս և դաշոյնը մերկացուց:

— Ընկերներ, լինենք անգույժ մեր թշնամիների դէմ, այն, բայց այս թոյլ է արդէն, նման մի անատամ գայլի,—ասաց քսանհինգամեայ, և վեր բարձրացնելով վիրաւորի օրօրուող գլուխը՝ իր ջրամանը նրա փակ շրթունքներին մօտեցրեց:

— Եթէ մենք ընկած լինէինք այս անօրէնների ձեռքը, կըտեսնէիր, թէ լինէ տեսակի ջուր կըտային մեզ,—բողոքեց բարձրաձայն մեղանից մէկը:

Վիրաւորը յանկարծ աչքերը բացեց, մի մեղմ ժպիտ անցաւ գունատ դէմքի վրայով:

— Հայ էք, հա, ես ալ, ես ալ...

Տեղի ու տեղը քար կտրեցինք, ապա՛ս միմեանց էինք նայում:

Տիկ հանող ընկերս յանկարծ ինձ ուժգին հրելով՝ վիրաւորի վրայ ընկաւ ճշտով:

— Եղբայրս, եղբայրս, պա, սա Սարգիսն է, իմ եղբայրը, Սաղիս, տես, ինձ չես ճանաչում, ես քո եղբայրն եմ է՛:

Վիրաւորը իր տարտամ նայուածքը մի քանի րոպէ սեւեռեց իրեն սեղմողի վրայ, մի զարմացական խռպոտ ձայն դուրս եկաւ նրա ցամքած կոկորդից, ամբողջ ուժը հաւաքեց և թևերը երկարելով՝ ընկաւ եղբոր գրկի...

— Եղբայր, ե... ե... դրայր... ձտկատաղիր...:

— Ա՛խ քիչ էր մնացել, որ եղբորս մորթիցը ջրի տիկ հանէի:

Արտատում էինք:

Փաթաթեցէք վերքերը, երկու հագի վերքէք նրանց զէպի զիրքերը, իսկ երեքը՝ ինձ հետ դէպի պարտականութիւնը,—գոռաց քսանհինգամեայ, արատաւնքը սրբելով:

Խաւար, խաւար գիշեր էր....:

ԸՆԴՀԱՏՈՒՍԾ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

Կէս ժամ էր արդէն, որ Կ... թրբաբնակ գիւղումն էինք: Մի քանի ծերունիներից և չորս հաս դուրս մնացած յիվանդ էշերից ի դատ, ոչինչ և ոչ ոք կար այնտեղ: Խումբը տանեակների բաժանուած՝ ցրուեց խրճիթներում հանգստանալու: Մեր տանեակին էլ իջևանեց մօլլա Սալէյմանի տանը: Տան տէրը մի վաթսուներեք փաթ թոցաւոր, կեղծուար ժպիտը երեսին՝ մեղքարի գալուստ մօղթելէն վերջ, պսակների վառեց ու հեռացաւ: Ամենէն առաջ սկսեցինք մեր հրացանները մաքրել. պատերազմի դաշտում դա ղինուորի ամենապիտաւոր պարտականութիւնն է,—միշտ մաքուր ու պատրաստ պահել հրացանը:

Միջոն էլ նախ յետաքարի վրայ խնամքով սրեց իր հին ու մաշուած դաշոյնը, ապա սկսեց մեր օրինակին հետեւի:

Մի հսկայ աղամարդ էր Միջոն՝ հէքաթներում աւանդուած պարթև-Գողթաթի հասակով: Նրա մեղմադճոտ և լուրջ գիմաղիմը, կապոյտ մեծ-մեծ աչքերը, մինչև ականջները հասած չէկ ու երկար պեխերը և արծուի փառայեղ թիթը ինձ յիշեցնում էին մեր Հայկ նահապետին կամ Տիգրան Մեծին՝ իր երեսուն երկու տարեկան հասակում:

Ծնուած Բառնի ծ... գիւղում, քսաներկու տարեկան հասակում նշանուել էր իր գիւղի ամենատիրուն աղջկան հետ: Պատկուելէն երկու օր առաջ անձանթ թուրքեր խուժել էին գիւղը, տաք և յուսահատական կուում վիրաւորել էին նրան և փախցրել իր սիրած աղջկան: Այն օրից՝ թողած վերան օճախը, բարեկամն ու գիւղը՝ թափառել էր գիւղից-գիւղ՝ գանձելու նրանց հեռքը, բայց ի զո՛ւր: Քանի-քանի հոգիների ուղարկել էր հիւրիւների և փէրիւների աշխարհը—ճիշտ թիւը չգիտէր, միայն երբ տեսնում էր մի թուրք իր առջև կանգնած, ձեռքը բնազդաբար տանում էր զէպի դաշոյնը:

Ամենքս էլ ծանօթ էինք Միջոյ պատմութեանը, և մեղա-նից ո՞ր մէկ չունէր մի այդպիսի պատմութիւն. հօր կամ մօր,

քրոջ և նշանածի, հարեանի ու հայրենիքի անարգուած պատիւը իւրաքանչիւրին քաշել, համախմբել էր մի անդ, մի գործի շուրջը:

— Գիտե՞ս, պարոն տասնապետ, թէ՛ սում համար սրեցի էս դաշոյնը. միայն թէ մի տեղ, մի գիւղում գտնվի նրան, եթէ ստակած չէ դեռ. տանը տարի է, էլէ... սիրտս էրուած է, էրուած...—տասց Մկօն և դաշոյնը պատեանի մէջ դնելով՝ մի խոր հոգոց հանեց:

Յիսնապետը ներս մտաւ և կարգադրեց անյապաղ խուզարկութիւն սկսել, անհրում պահուած զէնքեր գտնելու յոյսով:

Սկսեցինք մեր իջեանած տնից:

— Մօլլան էֆէնտի, մօսին, մավդէր, ատրճանակ...

— Վալլան, պիլլան, չունիմ, չաւուշ, կեանքումս էղպէս բաներ չեմ տեսել. փնտռեցէք. եթէ գտաք՝ ինչ որ ուզում էք անել ինձ՝ արէք:

Մտանք մարագ. աջ կողմը տախտակից շինուած ցորենի ամբարը, յետոյ յարդի մի մեծ կոյտ ամբողջապէս բռնել էր տարածութիւնը:

Մկօն մօտեցաւ յարդի կոյտին և սկսեց իր դաշոյնով քրքրել յարդը. մենք էլ՝ նրա օրինակին հետեւելով՝ ձեռքով մի կողմ էինք անում անպողար:

— Ամման, սոյ, սոյ...

Յարդի միջից մի գլուխ դուրս ցցուեց. բերանից և զոյգ աչքերից արտն էր հոսում. նա կարգին զննուած թրքական մի զինուոր էր, որ իրենց բանակի նահանջից ետ մնալով՝ թագնուել էր տփսեղ, և Մկօն դաշոյնը անգիտակցաբար հանել էր նրա զոյգ աչքերը:

— Ամման, օֆ կէօզում...:

Մօլլան ներս ընկաւ շնչաւիտուր, վերաւորին գրկելով սկսեց արտասուել ու ճշալ.

— Իբրահիմ, դաւակա, անաստուածներ, դաւակա էր, է...

— Իբրահիմ, բացականչեց Մկօն, ես էլ հենց Իբրահիմներն եմ որոնում, չէ՞ որ նա էլ այնպէս էր կոչոււմ. շտապով մօտեցաւ վերաւորին, մի րոպէ ուշադրութեամբ քննեց դէմքը և յանկարծ մի քանի քայլ յետ-յետ գնալով՝ գոչեց.

— Նա է, հենց նա է, էն իժը, նրա դեմքը լաւ եմ ճանաչում, ինչպէս տասը տարի առաջ...

Աջ անկիւնից մի զորդոց լսուեց, ամբարի կափարիչը բարձրացաւ, մի կին դուրս պրծնելով՝ դէպի մեզ վազեց.

— Մկօ ջան, Մկօ...

— Ի՞նչ, ո՞վ, ի՞նչ, դու, Սօնան, ո՞չ, ո՞չ, հա՛, հա՛, ա՛յ իմ տուած մատանի՛ն, նշանի մատանի՛ն... տասը տարի առաջ...

Բոլորս էլ անշարժ՝ նայում էինք զոյգին. մեզ թուում էր, որ մոգական պատկերների առջին ենք գտնուում:

Իբրահիմը ցաւից անքում էր: Մօլլան ծունկի իջաւ.

— Չաւուշ, ոտքդ համբուրեմ, մի սպանէք դաւակա. — աղաչում էր նա:

— Վեր կաց, ծերուկ աւագակ, չէ՛, չեմ սպանի նրան. նա պիտի կենդանի մնայ այնպէս, կո՛յր, միշտ զրկուած լոյսից, միշտ խաւարի մէջ. այդպէս կամեցաւ իմ դաշոյնը և այդպէս էլ պէտք է լինէր. — տասց Մկօն ու հանելով աջ զրպանից մի վերակապ՝ խնամքով փաթաթեց վերաւորի դէմքը:

— Գնանք, Սօնան, գնանք, ընկերներ, հարսանիքիս պատառածութիւնը տեսնելու, — ընդհատուած հարսանիքիս պատառածութիւնը. իսկ մօլլան ու իր սրբին կը լինեն հարսանիքիս ամենաթանկագին հիւրերը...

Դուրսը, ճերմակ ձիւնի վրայ շողում էին լուսնի աղամանդ ճառագայթները... Կէս դիշեր էր...:

Գարսի աչքերը փակեց. նա ընկաւ երեսակայութեան աշխարհը, ինչ որ աղօտ ու անկապ պատկերներ շարժում էին նրա առջեից, նա յիշել սկսեց ամեն մի անցքը իր բոլոր ման-

Երկու հին հարեաններ, որ ապրել էին տարիներ շարու-

— Կարօ ջան, քեզ մատաղ, դուռնի կանգ. գրկելով նրան՝

ասաց Արտաշէս.— Ընկեր, ձին մօտիկ բեր, վրայ դնենք,— դարձաւ կանգնած ընկերին, որ ձիուն յենած՝ արտում ու մտամուլոր թուրքին էր նայում:

— Չէ, չէ, ի զո՛ւր, ես կըմեռնեմ այստեղ, անարտունջ ե ուրախ ձեր մէջ... ատրէք նրան... Էն միւսին... չսպաննէք... բժշկին ասէք՝ թող ծունկը կարի... իմ՝ գնդակը փշրեց... չը սպաննէք, հաշմանդամ, միշտ առանց սօրի... իմ հարեանը... իսկ... այժմ երգ... երգեցէք:

Հինգն էլ մօտեցան, անխօս համբուրեցին իրենց տասնապետին. նրանց աչքերում արտասուիք չփայլեց. սրտերում, կըծքերի ներքե վրէժխնդրութեան հրաբուխն էր բորբոքում, — ասելու ու յաւիտենական...

Ապա հանգիստ հող կրմտնեմ,

Յոյսս դուք էք, ընկերներ.

Ջարունակէք ձեր սուրբ գործեր,

Դաշնակցական վեհ քաջեր...

Տխուր ու բամբ երգի արձագանգները տարածուեցին տաբածութեան մէջ... Անցան, անցան արիւնհաների լեռներով դէպի հեռուններ...

Ձիւնապատ նեղ արահետներով իջնում էին բլուրից հինգ ձիաւորները: Սի ձիու վրայ վիրաւոր թուրքը՝ մտած կուտ. ե ճերմակին վրայ Կարօն— աչքերը փակ ու ժպտուն.— երկու հարեւաններ...

Ձմրան աժգոյն արևի վերջին ճառագայթներն անհետացան վէս լեռների յետևում... գալիք Արշալոյսին աւելի փայլուն ծագելու համար....

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ի Հ Ա Մ Ա Ր

I

Մէկ-երկու, անձնա, հանգիստ, պատ-ւանտ. նը՝-շան, կը՝-լակ, ու-սին, յան-աջ, մէկ-երկ, անձնա, — վարժեցնում էր քսանհինգապետ Աօն իր երեք-տասնեակ զինուորներին Սարի-ղամիշի մի լայն հրապարակի վրայ, հետաքրքիր բազմութեամբ շրջապատուած: Հեռուից երևաց հրամանատար Ք-ն, որ մօտենում էր մարդու խմբակին:

— Պա՛տիւ, աղբարարեց Աօն իր զինուորներին: Հրամանատարը փոխադարձաբար բարեկամով մի կողմ կանգնեց ե սկսեց զրուի:

— Ծո՛ւն-կի՛, ո՛ւտ-քի, երեք—զերք, ո՛ւտ-քի...

— Անունդ ի՛նչ է ե ո՛րտեղացի ես,— հարցրեց հրամանատարը՝ մօտենալով մի փոքրիկ ու նրբակազմ կամաւորի:

— Մուրադ, Հայաստանցի, Վանեցի:

— Ա՛ճ, դարձաւ Ք-ն քսանհինգապետին, շատ փոքր է գեւ, ե շատ նիհար. դժուար թէ կարողանայ տանել պատերազմական չարքաշութիւնները ե սաստիկ ցուրտը: Կը վերցնես սրա զէնքերը ե իրան այսօր իսկ կուղարկես Թիֆլիս: Աւելորդ հրացան չունենք այսպիսի երեխաների ձեռքը տալու:

— Բայց, սրբիս է, պարոն հրամանատար, ես ձեզ խօսք կըտամ նրան սովորեցնել, թէ ի՛նչպէս պէտք է կռուի: Հաւատացէք, որ նա անվախ սիրա ունի,— խնդրեց Աօն:

— Որ այդպէս է, դէ, թող մնայ, համաձայնեց Ք-ն ու հեռացաւ:

Մուրադի ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած էր. մի կրակ փայլեց նրա սևուկ ու մեծ աչքերում, յետոյ մտածկոտ ու դանդաղաբայ մտաւ զօրանոց: «Նրանք աւելորդ հրացան չունեն երեխաներին տալու. միթէ ես այդքան անպէտք եմ եղել», — ասում էր ինքն իրան:

10
ւանդներին և ինքը բարձրանալ լեռը՝ մօտիկից տեսնելու այն
ամենը, ինչ որ կտաւրոււմ էր այնտեղ: Քսովի խրճիթից մի
փափօց հասաւ իր ականջին: Մուրադը հետաքրքրուած իննից
մղուած՝ վեր կացաւ անդից և խրճիթը բաժանող դրան հա-
ւում ուշադրութիւնը լարած՝ ականջ դրեց:

— Մի ժամից մենք կը վերցնենք զիւզը, դուք կը տաք մեզ
ամեն յարմարութիւններ: Արդէն մենք պաշարել ենք նրանց...
նրանցից ոչ մէկը ողջ չի կարող ազատուիլ:— Մի թուրք էր
այնտեղ, արտաքին երեւոյթը և հագած ցնցոտիները մի թշուա-
ռական զիւզացու տպւորութիւն էին թողնում, բայց խօսելու
ձևը և փայլուն աչքերը կասկածանքի էին ենթարկում նրան:
Նա խօսում էր խօսքի Սէլիմի հետ և խօսքի նրա ամեն մի խօս-
քին գլխով հաստատական պատասխան էր տալիս: Մուրադը
փականքի բաց թողած ծակից տեսնում էր նրանց զէմքը և
առանց մի վանկ կորցնելու՝ լսում էր նրանց խօսակցութիւնը:

— Դէհ, ևս գնում եմ, պէտք է նախ մտնեմ վերին մա-
րազը, իմ զինուորական շորերը քնակին եմ փոխել այս ցնցո-
տիների հետ, որ պէտքի ոչ որ չկապած էր. հասկանում եմ. ևս.
պէտք է գնամ նորից հագնուեմ ու հեռանամ, — ասած թուրքը
և խօսքի բարեկամ՝ դուրս եկաւ փողոց:

Մուրադ արթնացրեց իր ընկերոջ և խնդրեց որ հսկէ հի-
ւանդներին, մինչև որ ինքը դուրս գնայ կարևոր գործով և շու-
տով կը վերադառնայ:

Դուրս թաւ խրճիթից և աննշար կերպով հետեւեց թուր-
քին, որ մօտիկ բլրակը շուռ տալով՝ մտնում էր առանձին ըն-
կած մի կիսաւեր մարդ: — «Ուրեմն թշնամին աննկատելի կեր-
պով պաշարել է մերոնց և մերոնք այդ բանը չեն նկատել:
Դուցէ բոլորը կոտորուեն — իմ ընկերները, հայրս, բոլորը», —
մտածում էր ինքն իրան քայլելիս: Մի րոպէ կանգ առաւ. ար-
դէն մօտեցել էր մարապին, բայց թէ ինչո՞ւ էր հետեւել թուրքին
և ի՞նչ էր անելու — չգիտէր: Բարձրանալ լեռ՝, իմաց արաւ հրա-
մանատարին իրանց սպասող վտանգի մասին. բայց ի՞նչպէս, ո՞ր

10
կողմից բարձրանալ: Այլ թիւ բոլոր դերքերը թշնամու ձեռ-
քումն էին, նա չէր կարող այդ ուղղութեամբ լեռը հասնել,
նրան կարող էին գնդակահարել, բոլորովին անմիտ կերպով,
դեռ ոչ մի օգտակար գործ չարած: Այդ յիմարութիւն էր ուղ-
ղակի: Բարձրանալ ձախ կողմից. — այդ գոյց հնարաւոր էր, բայց
մի ժամից հաջիւ կարողանար այդ ճանապարհով տեղը հասնել:
Յանկարծ մի ժպիտ ցլաց քրանած զէմքի վրայ. հրացանը
ձեռքում ողմած, հրեց մարապի դուռը և ներս մտաւ ու զէմքը
թուրքին ուղղելով՝ գոռաց.

— Անձնատուր, շնաւ:

Թուրքը շորերը փոխելով էր զբաղուած և իր զէմքը գե-
տին էր դրել: Սպառազէն հիւրի յանկարծական ներկայութիւ-
նից ինքնիրան կորցրած, կանգնել էր անշարժ, երկի մտածում
էր, թէ մի անխոհեմ չարժումին կը պատասխանէ հակառա-
կուրդի գնդակը:

— Թէպէմ, մրմնջաց աղաչական ձևով, — ասան գինքրու:

— Հանիւր, շնաւ, զինուորական շորերդ, — հրամայեց Մու-
րադը:

Լրտեսը անխօս, ապշած ոչխարի նման՝ մեքենայաբար
կատարեց հրամանը:

— Հը, որքան խեղճ ես դառել, այնպէս չէ, հա՛, հա՛, հա՛:
Օսմանեան քաջարի բանակը իրաւունք ունի պարծնելու, որ
քեզ պէս ճարպիկ ու անվախ լրտեսներ ու զինուորներ ունի...
Հը, ի՞նչ ես դողում, մի վախիւր, քեզ չեմ սպանի, միայն թէ
պէտք է մի կերպ քեզ արգելել հասնելու ընկերներինդ. ա՛յ այս-
պէս... Եւ իր հրացանի սուրինով թեթեւ ծակեց լրտեսի ոտքը և
աղաղակող լրտեսի զինուորական շորերը հագնելով՝ դուրս ելաւ
և մարապի դուռը ամուր փակեց նրա վրայ:

Առանց մի րոպէ կորցնելու՝ սկսեց վազէ-վազ բարձրանալ
հանդիպակած բլուրը, որի յետեւում, ալետը լեռան կատարին,
թուրքական հազարաւոր զօրքերը դիրք էին բռնել: Նա այլևս
չէր վախենում, որ թուրքերը կարող են իրան գնդակահարել,

Ձիւտորները վայր իջան ձիաներից ու շրջապատեցին Մուրադին:

— Մուրադ, Մուրադ, աչքերդ բաց, ահա հրամանատարն ուղում է քեզ հետ խօսել, Մուրադ, Մուրադ,—ասաց ընկերներից մէկը:

Վիրաւորը աչքերը դանդաղօրէն բացեց, նրա կարմրադօծ դէմքի վրայից մի ժպիտ սահեց և իր անդոյն նայուածքը Ք-ի վրայ սեւեւեց մի քանի բռպէ, կարծես ասել ուզելով,—չէ ես, երեսայ չեմ...

— Մուրադ, այդ ինչպէս տնցար թուրքական զորքերը և սիր փոխեցիր այդ շորերը. հարցրեց օգնականներից մէկը:

— Ե՞ս, գիտում... հիւանդների... մի թուրք... լրտես... մտրապում... փոխեցի... լրտես այնտեղ... մտրապում... Ես, ոչինչ, երեսայ... հայրս... ես... ոչինչ... ոչինչ... Հարենիքի համար... նրա անկապ խօսքերի իմաստը հրամանատարը կարծես հասկացաւ ու գտնելով շրջապատողներին՝ ասաց.

— Ահա մեր ամբողջ գունդ ազատուր. մենք սրան ենք պարտական մեր ամբողջիս կեանքը.

— Պա՛սա:

Եւ մինչդեռ ընկերները զինուորական քարե էին տալիս երկու հերոսներին,—հօրը և սրբուն, հրամանատարը ծունկի իջաւ և համբուրեց Մուրադի սառած ու յաղթական ճակատը ճիշտ այն պահուն, երբ վիրաւորը իր հօր սառած թեկերում փչում էր իր վերջին շունչը:

Յաղթանակի օժգին երգերով թնդում էին սար ու ձոր. և նրանց հնչիւնները գնում էին շոյելու ալեւոր Մասիսի հպարտ ու կարօտակէզ կուրծքը...

Թշնամին յաղթուած էր:

Ը Ն Կ Ե Ր Ա Ս Պ Ա Ն Ը

I

Ես նրան ծանօթացայ Boulevard Saint Michel-ի ուսանողական ժողովարանում, ուր ամեն իրիկուն Պարիզի զանազան թաղերից և արտարձաններից հաւաքում էին տարբեր ազգութիւնների պատկանող ուսանող-ուսանողուհիներ՝ կարգալու հայրենիքից հասած լրագրիւններ և կամ խօսելու շահագրգռական հարցերի մասին:

Երկրորդ հանդիպումին մենք բոլորովին մտերմացանք իրար և սրտեցինք միասին մի սենեակում ապրել, ինչպէս այդ անում են Եւրոպայում օտարերկրացի այն ուսանողները, որոնց դրամական միջոցները բաւարար չեն՝ ցանկալի կեանքը վարելու: Երկուքս էլ յաճախում էինք նայն համալսարանը. հետեւում էինք գիտական միեւնոյն ճիւղին, կտրք-կտրքի նստած՝ լսում էինք տաղանդաւոր ու աշխարհահռչակ գիտունների դասախօսութիւնները:

Աէֆրէթը—այդպէս էր ընկերաջն անունը,—Պօլսեցի մի թուրք էր, սերուած մի հարուստ ու ազնուական տոհմից: Քսաներկու տարեկան հասակում վերջացրած իր քաղաքի միջնակարգ դպրոցը՝ նայն տարին իսկ եկել էր արտասահման կատարելագործուելու: Նրա կապոյտ ու մեծ-մեծ աչքերը, մի քիչ նիհար ու կաթնադոյն դէմքը, լայն և անկնճիւռ ճակատը՝ ծածկուած մի փունջ ոլորուն խաբսեաշ մազերով, արտայայտում էին անսահման վահանաւորութիւն, հոգւո պարզութիւն և լսիկ մեղմադձոտութիւն: Խօսելիս՝ ընդունակ էր հմայելու ամեն մի անձանոթի՝ իր արծաթի նման յստակ և քնքոյշ ձայնի երեւոյններով: Ո՞վ կը համարձակուէր նրա ներկայութեան մի փոքրիկ քննադատութիւն անել չիւզոյի կամ Միւսէի այս կամ այն գրուածքի մասին: Եւ եթէ այդ պատահում էր, նա կաշուից դուրս էր գալիս՝ աշխտաւորով համոզել իր հակառակորդին. փաստեր էր շարում իրար յետեից և երբ նրան չէր յաջողում իր համոզմուն-

քին բերել, ձայնը կարուժ կը ու վերադարձ հետանում:

— Ախոսո, Լֆլնդլմ, հազար ափսոս, որ դեռ իմ ազգակիցներն անծանօթ են եւրոպական գրականութեան, գիտութիւններին, արեւմտաքի բարձր կուլտուրային. տպա թէ ոչ՝ իմ հայրենիքը այնպէս խաւար և այնպէս ետ չէր մնայ, — ասում էր ընկերս յաճախ ոթափուսիս մտորումներէրից:

— Սակայն քո հայրենիքը և իմն է, Յէֆքէթ.— ասացի նրան մէկ օր, երբ նորից կրկնում էր միեւնոյն խօսքերը:

— Աշխարհը մարդու հայրենիքն է, ընկեր, բայց մարդը ծնունդով այդ մեծ աշխարհի մի անկիւնում՝ ընտելանում է այդ անկիւնի պայմաններին, ազգւում իր շրջապատից և իր ապրած պատմութեան հետ հիւսում իր համար, իր մօտիկների համար մի աւելի փոքր, սահմանափակ հայրենիք: Ուր է իմ պատմութիւնը, իմ անցեալի, իմ հայրենիքի պատմութիւնը: Մենք չունենք: Մեր ունեցածը պատմութիւն չէ. նրա մէջ չ'կայ ոչ գեղարուեստ և ոչ էլ քաղաքակրթութեան մի փոքրիկ նշան, այլ Լէնկ-Թէմուրներ, Ջինկիզխաներ, Օսմաններ իրանց ետթաղանիներով, արիւնով, աւերակներով... Ես քեզ նախանձում եմ, ընկեր, ձեզ հայերիկ...

— Իսկ միթէ ձեր մէջ չկան այնպիսի կրթուած մարդիկ, որ ժողովուրդը առաջնորդեն դէպի լոյսը, — հարցրի ես, թէ ե ինքս էլ բաւական ծանօթ էի թուրք ժողովրդին և նրա գործիչներին հոգեբանութեանը:

— Հա, հա հա, — լսնդաց ընկերս վշտախառն, — կան, ի հարկէ կան, բայց մոլի ամբոխը, ֆանատիկ կղերականութիւնը... Դժուար է, շատ դժուար:

Այսպէս, ամէն իրիկուն սենեակում առանձին նստած՝ պանաղան հարցեր էինք լուծում, քաղաքականութիւն, գեղարուեստ, պատմափիլիսոփայութիւն և շատ ու շատ այլ հարցեր կազմում էին մեր վէճերի առանցքը:

Յէֆքէթը և ես սիրում էինք իրար եղբայրական սիրով, նրա ուրախութիւնն ու վիշտը ինձ էր պատկանում, ինչպէս և

իմս՝ նրան: Սենեակում միասին, փողոցում միասին, թատրոնում մէկտեղ, լսարանում կողք-կողքի միշտ, անբաժան, և այսպէս շարունակ երկու տարի...

Յանկարծ պայթեց անսպասելիօրէն Եւրոպական պատերազմը: Յաւիտենական ու նրբաճաշակ հաճոյքների շքեղ մայրաքաղաքը մի քանի ժամուայ մէջ սառել սկսեց: Խճուղիներն ու ճակիքները, որ ճարտաներն ու փողոցները կորցրին իրանց անհամար այցելուներին: Զգայուն և արիւնատես ֆրանսիացին մի ակնթարթում փոխուեց սպառազէն զինուորի... Պարզը մի ընդարձակածաւալ դօրանոց դարձաւ:

— Զէ որ դու աղամարդ ես, ինչո՞ւ ես ման գալիս փողոցներում, գնա, գնա հայրենիքիդ պաշտպանելու, որն էլ որ լինի քո հայրենիքը, — ասում էին գիշերաշրջիկ կանայք դէմքերին լսոժողած, փողոցում դուրս եկած պատուիր:

Համալսարանը փակուեց, ուսուցիչներից շատերն արդէն մեկնել էին սահմանագլուխ՝ որպէս կամաւորներ գործող բանակի մէջ: Օտարականներն էլ կամ վերադառնում էին իրանց երկիրը և կամ մտնում գործող ֆրանսիական բանակում:

— Յէֆքէթ, չէ՞ս փափաղում մանիլ ֆրանսիական բանակը, — հարցրի ես ընկերոջս մի երեկոյ, երբ սենեակը մանկիս՝ տեսայ նրան պատարաստելիս իր ճանապարհորդական պաշտակը:

— Ես սիրում եմ ֆրանսիան, ճիշտ է, բայց աւելի շատ սիրում եմ իմ սկզբունքները, որոնց դու ինքդ էլ շատ լաւ ծանօթ ես. այդ իմ գործս չէ: Գրիշ, լոյս, ահա... Զէ, այդ ինձ համար չէ, — պատասխանեց նա:

Երկուքս էլ որոշեցինք ժամանակաւորապէս հեռանալ Պարիզից: Ընկերս պիտի վերադառնար Պոլիս, իսկ ես ուղեորուեցի Գովկաս:

II

Թիւրքական Պ... գիւղաքաղաքից երեք վերտո դէպի հիւ-

սիւս, մի փոքրիկ ձորակում մեր հեռակալ գունդը կէս ժամից ի վեր սպասում էր մեր ձիաւոր խմբին, որ մեզանից առաջ անցած, մօտակայ գիւղերն էր գնացել՝ տեղեկութիւններ բերելու թշնամու մօտին: Ընկած նորածածկ ձիւնի վրայ, ասես թռչափետուրէ անկողնում, ոմանք զրոյց էին անում, ուրիշները կրծսում էին իրենց չորացած հացի վերջին մնացորդները: Իսկ ես նստած էի առանձին սառած առուակի եզերքին, գուրս հանեցի ցոցատետրս մի բան գրելու: Ծոցատետրիս մէջ գտայ Զէֆքէթի պատկերը, մոռացայ գրելը և լուռ ու մտածկոտ սկսեցի գիտել այն: Չատ էի կարօտել նրան. «Կուցէ նա էլ ինձ էր մտաբերում այդ ըսպէին»,—անցնում էր գլխովս:

— Եկան, ան, եկան — լսուեց այս ու այն կողմից, և բոլորս էլ մօտակայ բլրակից իջնող ճանապարհին նայեցինք:

Մեր ձիաւորները մօտեցան՝ իրենց հեռ քարշ տալով մի թուրք զինուորի, որ լուռ ու մունջ՝ հպարտ նայուածքով նստում էր մեզ, ով գիտէ, ինչ էր մտածում այդ ըսպէին, տեսնելով մեր կատաղած ղէմքերը:

— Մի լրտես է, պարոն հրամանատար.— առաց ձիաւորների գլխուրը՝ հրելով թուրքին Դ-ի առաջ,— մենք սրան բռնեցինք Կ... ձորի միւս կողմը:

— Խուզարկեցէք գրպանները,— հրամայեց հրամանատարը: Մի քանի զինուորներ սկսեցին խուզարկել:

— Մի ղմելի, մի մատիտ:

— Ծրարուած մի նամակ, ահա մէկ էլ...

— Մի գիրք, բայց ոչ թուրքերէն, չեմ հասկանում, թէ ինչ լեզուով է գրուած, երևի գերմաներէն կը լինի...

Հրամանատարը բացեց ծրարուած նամակները, մի քանի ասդ կարդաց ու ղէմքը խոժոռեց:

— Այո, լրտես, և որոշ յանձնարարականներով. իսկ զբերքը, ով է իմանում գերմաներէն,— դարձաւ Դ-ն զինուորներին:

Ես մօտեցայ ու վերցրի գիրքը, թէև ոչինչ չէի հասկա-

նում այդ լեզուից: Գրքի կողքը բաց անելիս՝ կարգացի «Les nuits» — A. de Musset: Զարմանքը ինձ պատեց. պատերազմի դաշտում, մի թուրք լրտեսի գրպանից դուրս է գալիս ֆրանսիացի մի գրողի, Միլսոէի մեղամտեղութեամբ սիրոյ երգերի ոսկեզօծ գիրքը: Հայկացքս սեւեռեց թուրքի վրայ. նա էլ ինձ էր նայում:

— Զէֆքէթ:

— Էֆէնդի...

Զինուորական դաշտային դատարանը մի քանի վայրկեանում հարցաքննելով՝ մահուան դատապարտեց թուրքին:

Կանգնած էր Զէֆքէթը անվրդով ու ժպտուն, ասես թէ չէր էլ մտածում բնու, որ մի քանի ըսպէից գնդակահարելու էին իրան:

— Ա՛խ, Զէֆքէթ, ափսոս, բայց ինչպէս եղաւ, ինչպէս համաձայնուեցիր... Դեմ, դու,— շնչացի նրա ականջին:

— Իրաւունք ունիս զարմանալու, ընկեր ջան, այո, բայց... բայց... դուք էլ կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը. իսկ ես չեմ զարմանում, եթէ քեզ հրամայեն գնդակահարել ինձ... դարձեալ ընկերներ...

— Քեզ է վիճակուած գնդակահարել լրտեսին, այդպէս է կարգադրուած,— մօտենալով ինձ՝ առաց մեր հարկւրապետը նոյն պահին:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. ինչ կարող էի ասել... Տեղաւորեցի ինդ փամփուշտները հրացանիս մէջ և մահապատից տասն քայլ հեռու կանգնելով՝ պտորաստուեցի:

— Մէկ, երկու, երեք:

— Բնւմ, բնւմ, բնւմ...

Արևը թերուով էր դէպի արեւմուտք. թափառաշրջիկ ստուերները սարերից սողացին դէպի ներքև: Վանդնած միայնակ գլխիկը ընկած դիակին վրայ՝ բացի նրա սիրած գրքի առաջին երեսը և լռիկ սկսեցի կարդալ Միլստէի «Մայիսեան գիշերը»...

Մայիսը, կենսատու մայիսը չափ, դեռ չափ հեռու էր...

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0375006

57695

APM.

2-2843a